

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГІ ҚОСПА ТЕРМИНЛЕРДІҢ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРІ

Абдиреймова Гумисай

ҚМУ Қарақалпақ тили қәнигелиги 1-курс магистранты.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15646190>

Аннотация. Биз бул жумысымызда қарақалпақ тилинің лексикасында үлкен орынды ийелейтуғын тараўлардың бири болған қоспа терминлерге айрықша тоқталып өттік. Және де биз жумысымыз арқалы қоспа сөз хәм қоспа терминлердің бир-биринен айырмашылығын, өзине тән өзгешеликлерин хәм жасалыў типлерин анализледик. Қоспа сөзлер менен қоспа терминлердің улыўмалық тәрептери көбирек болғанлығы ушын, биз қоспа терминлер мәселесин қоспа сөзлердің тәбияты, қоспа сөзлердің изертлениўи сыяқлы мәселелер менен байланыслы ҳалда қысқаша үйренип шықтық.

Таяныш түсиниклери: Лексикология, сөзлик қурам, терминологиялық система, қоспа сөзлер, қоспа терминлер, интернационал сөзлер, гибрид терминлер, илимий-техникалық түсиник, калькалаў усылы, өзлестирилген қоспа терминлер.

PECULIARITIES OF COMPOUND TERMS IN THE KARAKALPAK LANGUAGE

Abstract. In this work, we paid special attention to compound terms, which are one of the areas that occupy a large place in the lexicon of the Karakalpak language. Also, during our work, we analyzed the differences, peculiarities and types of structure of compound words and compound terms. Due to the greater complexity of compound words and compound terms from a scientific point of view, we briefly considered the issue of compound terms in connection with issues such as the nature of compound words and the study of compound words.

Keywords: Lexicology, word structure, terminological system, compound words, compound terms, international words, hybrid terms, scientific and technical concept, the method of calque, adopted compound terms.

ОСОБЕННОСТИ СЛОЖНЫХ ТЕРМИНОВ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В данной работе мы уделили особое внимание сложным терминам, которые являются одним из направлений, занимающих большое место в лексиконе каракалпакского языка. Также в ходе нашей работы мы проанализировали различия, особенности и типы структуры сложных слов и сложных терминов. В связи с большей сложностью сложных слов и сложных терминов с научной точки зрения мы кратко рассмотрели вопрос сложных терминов в связи с такими вопросами, как природа сложных слов и изучение сложных слов.

Ключевые слова: Лексикология, структура слова, терминологическая система, сложные слова, сложные термины, интернациональные слова, гибридные термины, научно-техническое понятие, метод калькирования, принятые сложные термины.

Қарақалпақ тилинің лексикасында илимий-техникалық түсиниклерди билдиретуғын қоспа терминлер салмақлы орынды ийелейди.

Терминологияның тек өзине ғана тән болған айырым өзгешеликлерди есапқа алмағанда, қоспа терминлер улыўма әдебий тилдегі қоспа сөзлерге жақын түрде дүзиледи. Бизге белгили, улыўма лексика менен оның бир бөлеги есапланған терминологиялық лексика арасында турақлы байланыс бар, олар бәрқулла бир-бирин байытып турады.

Қоспа сөзлер хәм қоспа терминлер арасында да мине усындай байланысты көриўимизге болады. Себеби қоспа терминлердиң жасалыў модельлери, типлери тилде бурыннан бар болған қоспа сөзлер тийкарында жүзеге келеди. Соның менен бирге, терминологиялық системаларда пайда болған қоспа терминлердиң арнаўлы модельлери хәм типлери кең қолланылады. Мәселен, интернационал сөзлер менен қарақалпақша сөзлердиң өзара қосылыўынан жасалған жаңаша гибрид терминлер типі дәслеп терминология тараўларында пайда болып, соңынан кең қолланыла баслаған.

Соны айтып өтиў керек, қоспа терминлер айырым тәреплери менен қоспа сөзлерден белгили дәрежеде ажыралып турады. Мәселен, қоспа сөзлер барлық жекке сөз шақаплары шеңберинде әмел етиўи мүмкин. Қоспа терминлер болса, тийкарынан, атлық сөз шақабы шеңберинде әмел етеди, қоспа келбетликлер тек терминэлемент, яғный тек бириккен терминниң анықлаўшы компоненти сыпатында ғана қаралады.

Қоспа сөзлер менен қоспа терминлердиң улыўмалық тәреплери көбирек болғанлығы ушын, биз қоспа терминлер мәселесин қоспа сөзлердиң тәбияты, қоспа сөзлердиң изертлениўи сыяқлы мәселелер менен байланыслы ҳалда қысқаша қарап шықпақшымыз.

Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлер 1930-жыллардан баслап дәслеп мектеп грамматикаларында үйрениле баслады.

1960-жыллардан баслап қарақалпақ тилиниң грамматикалық қурылысын изертлеўге айрықша дыққат қаратыла баслады хәм бул бойынша көплеген жумыслар исленди. Қарақалпақ тил билиминде қоспа сөзлер мәселесине итибар сезилерли дәрежеде күшейди, бул мәселе қарақалпақ тилиниң грамматикасында ғана емес, ал арнаўлы жумысларда да хәр тәреплеме изертленилмекте.¹

Хәзирги ўақытқа дейинги изертлеўлерде қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердиң тийкаргы түрлери, олардың өзгешеликлери, жасалыў усыллары хәм курамы бойынша түрлери, тийкарынан, анықланды. Соған қарамастан қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлер хәзирге дейин әҳмийетли мәселелердиң бири болып киятыр.

Қарақалпақ тилинде қоспа сөзлер мәселесин толық хәм дурыс шешиў хәм теориялық жақтан, хәм әмелий жақтан үлкен әҳмийетке ийе. Себеби, қарақалпақ тилинде қоспа сөзлер муғдары жағынан салмақлы орынды ийелейди. Әсиресе, кейинги жылларда илим хәм техника жетискенликлериниң турмысымызға кирип келиўи нәтийжесинде көплек терминлер, соның ишинде қоспа терминлер улыўма әдебий тилге, аўызеки сөйлеў тилине өзлестирилип, оны байытпақта. Бирақ мине усы қоспа сөз хәм қоспа терминлердиң имласы нормаға түскен деп болмайды. Улыўма әдебий тилдиң өзинде қоспа сөзлердиң имласы, олардың жазылыўында тартыслар бар болыўы себепли, қоспа терминлердиң жазылыўында да хәр қыйлылықлар бар.

Әдебий тилдеги қоспа сөзлер, олардың тәбияты, структурасы хәм тийкарынан, имласы мәселелерине байланыслы бир қатар жумыслар исленген болса да, қоспа сөзлер мәселеси менен тиккелей байланыслы болған қоспа терминлер мәселеси елеге шекем

¹ Нәжимов А. Қарақалпақ тилиндеги жуп хәм тәкирар сөзлер. Нөкис, 1979; Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыўы. Нөкис, 1979; Бекбергенов Қ. Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердиң жасалыў өзгешеликлери. // "Вестник Каракалпакского отделения АН Узбекистана", 2015, N.3.

қарақалпақ тилинің терминологиясында арнаулы түрде үйренілмеген. Дурыс, айырым тарау терминологиялық системаларын лингвистикалық жақтан изертлеу процесінде тийисли орынларда қоспа терминлерге қысқаша тоқтап өтілген.² Бірақ бұл изертлеулерде белгили бир илим тарауларында ушырасатуғын қоспа терминлердің жасалыуы, олардың структурасы хәм материаллары улыўмалық тийкарларда қоспа сөзге жақын етип үйренілген.

"Қоспа сөзлер тек жаңа сөзлерге болған мүтәжликти қандырыу ушын ғана емес, ал көбирек еки түсиникти бир сөз арқалы билдириу зәрүрлиги болғаны ушын да әхмийетли".³ Бүгинги ўақытта илим хәм техниканың түрли тарауларында пайда болып атырған көплеп қоспа терминлер сол мақсет ушын, яғный бир сөзде еки түсиникти билдириу ушын хызмет етпекте.

Қоспа терминлер де қоспа сөзлер сыяқлы қарақалпақ тилинің сөзлеринен хәм басқа тил материалларынан да хәр еки деректиң өзара қосылыуынан пайда болады.

Қарақалпақ тилинің материаллары тийкарында жүзеге келген қоспа терминлер, тийкарынан, кең қолланылатуғын таяр қоспа сөзлердің илимий термин сыпатында терминологиялық системаларға қабылланыу жемиси болып табылады. Бундай еки планда қолланылатуғын лексикалық бирликлер көбирек халық тили менен байланыслы халда раўажланған терминологиялық системаларда (мәселен, ботаника, зоология сыяқлы) тез-тез ушырасады.

Қарақалпақ тилинде айырым компонентлери русша-интернационал болған, хәттеки хәр еки бөлеги де қарақалпақ тилинен басқа интернационал тил материалларынан жасалған қоспа сөзлер хәм терминлер ушырасады. Соның менен бирге, қарақалпақ тилинің терминологиясына, улыўма қарақалпақ тилинің сөзлик курамына кирген хәм кирип атырған русша-интернационал қоспа терминлер де көп.

Қарақалпақ тилинде бурыннан қолланылып келген қарақалпақша, арабша хәм парсыша сөзлердің өзара қосылыуынан пайда болған қоспа терминлер төмендеги модельлерде ушырасады:

а) "атлық + атлық" моделинде жасалған қоспа терминлер: жертөле, аткулақ, бузаўбас, түйетабан, тасбақа, түйекус сыяқлы. Кейинги дәўирде техниканың бир қатар терминологиялық системаларында да усы типтеги қоспа терминлер муғдары артып бармақта: темиртас, сазтопырақ, тасдуз, таскөмир, қумтопырақ хәм т.б.;

² Алланазаров К. Литературоведческие термины в каракалпакском языке. Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 1985; Жаксымуратов К. Фермирование и развитие медицинских терминов в каракалпакском языке. Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 1991; Каримхожаев М. Вопросы изучения терминов земледелия в каракалпакском языке. Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 1970; Карибаева А. Становление и развитие спортивных терминов в каракалпакском языке. Автореферат кандидатской диссертации. Алма-Ата, 1991; Нурмахова Ж. Социально-экономические термины в каракалпакском языке. Автореферат кандидатской диссертации. Нукус, 1999; Пирниязов К. Формирование и развитие каракалпакской лингвистической терминологии. Автореферат кандидатской диссертации. Алма-Ата, 1981; Алламурастов Н. Қарақалпоқ тилида юридик терминлар. Номзодлик диссертация автореферати. Нукус, 2023; Айтмуратов А. Қарақалпоқ тилидаги рақамли технологияларга оид атамалар. Номзодлик диссертация автореферати. Нукус, 2025.

³ Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. //Труды МИФЛИ.Т.V. 1939, 46-бет.

ә) "келбетлик + атлық" моделинде жасалған қоспа терминлер де көбірек тәбйий илимлер терминологиялық системаларында ушырасады: көкғарға, аққус, ақжүери сыяқлы. Техникалық терминлер арасында да усы типтеги қоспа терминлер бир қанша: туўры мүйеш, өткир мүйеш, қарамай, қыйсық мүйешлик ҳәм т.б.;

б) "санлық + атлық" моделинде қоспа термин жасаў барлық терминологиялық системаларда ушырасады, бул модель менен, әсиресе, математикада көплеп қоспа терминлер жасалған: төртмүйеш, он еки мүйеш, ярым өткизгиш, ярым толқын ҳәм т.б.;

в) "атлық + фейил формасы" модели де терминологиялық системаларда бир қанша кең тарқалған болып, бунда, тийкарынан, екинши компонент -ар келбетлик фейил формасы менен жасалады: айғабағар, белбуўар, елгезер, күнбатар. Бирақ кейинги ўақытларда бундай түрдеги қоспа сөз ҳәм қоспа термин жасаў азайып баслады ҳәм оның орнын структурасы ҳәм билдирилиўи дерлик бирдей болған басқа тип ийелей баслады.

Бул типтеги қоспа терминнің биринши компоненти атлық, екинши компоненти фейилге -ғыш//-гиш, -қыш//-киш аффикси қосылып жасалады: ҳаўа қыздырғыш, ҳаўа айдағыш, суў тасығыш, суў ысытқыш, ғөш майдалағыш, жүк түсиргиш, толқын өлшегиш, шаңсорғыш ҳәм т.б.;

г) "рәўиш + атаўыш фейил" модели техникалық терминологияда да аз ушырасады.

Қоспа термин ҳәм терминэлементлердің қарақалпақ тилинде бурыннан қолланылып киятырған сөзлер тийкарында қәлиплесиўине русша қоспа терминлердің қарақалпақ тилине толық калькалаў процеси де үлкен тәсир етпекте. Калькалаў, тийкарынан, 1930-жыллардан баслап күшейген сөз жасаў усылларынан болып, ҳәзирги ўақытта ол қарақалпақ тилинің сөзлик қурамын, оның терминологиялық системаларын байытыўшы әҳмийетли факторлардан бирине айланды. Қайсы бир илим тараўын алып қарасақ та, онда русша сөзлерге еликлеп өз тилимиз материалларынан жасалған қоспа терминлерди ушыратамыз. Мәселен, темир жол, муз жарғыш, бесжыллык, суў өлшегиш, ярым өткизгиш, үшмүйеш ҳәм басқалар. Бул келтирилген қоспа терминлер русша қоспа терминлерди сөзбе-сөз калькалаў арқалы жасалған.

Компонентлери русша-интернационал сөзлерден ибарат, қарақалпақ тилине таяр ҳалында өзлестирилген қоспа терминлер. Бул жерде соны айтып өтиў керек, русша ҳәм интернационал сөзлердің ҳәр түрли комбинациясы тийкарында жүзеге келген ҳәм рус тилинде қоспа термин деп қаралатуғын композитлердің хәммеси де қарақалпақ тилинде қоспа термин бола алмайды. Бул жерде үш жағдайға дыққат қаратыў керек: а) егер русша-интернационал қоспа терминнің ҳәр еки (яки үш) компоненти қарақалпақ тилинде жекке термин яки терминэлемент сыпатында қолланылса, бундай терминлер қарақалпақ тилинде де қоспа термин есапланады. Мәселен, электрстанция, электрлампа, радиостанция, фотосинтез, кинофильм, электрмотор, вакуумметр, кристаллгидрат, кварцгенератор, радиолампа, кинокомедия ҳәм т.б.

Биринши компоненти анти, авто элементлеринен, екинши компоненти болса жекке терминнен дүзилген русша қоспа терминлер қарақалпақ тилинде де қоспа деп қаралыўы керек. Мәселен, анти элементи менен математикада антиоктава, антикосинус, антипараллель, антисимметрия, антирадикал, антисимвол сыяқлы қоспа терминлер жасалған.

Техникада авто элементи жәрдеминде автобаза, автобензин, автоприцеп, автогрейдер, автокатализ, автокран, автомашина, авторентген ҳам басқа да бир қанша қоспа терминлер жасалған. Бул типтеги қоспа терминлердің жасалыуы ҳам материалы, компонентлериниң мәнилери тийисли тараўлардың қәнигелери ушын түсиникли.

Жоқарыдағы ҳәр еки типтеги қоспа терминлер қарақалпақ тилинде өзлестирилген қоспа терминлер делинеди.

Пайдаланылған әебиятлар

1. Алланазаров К. Литературоведческие термины в каракалпакском языке. Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 1985.
2. Алламуратов Н. Қорақалпоқ тилида юридик терминлар. Номзодлик диссертация автореферати. Нукус, 2023.
3. Айтмуратов А. Қорақалпоқ тилидаги рақамли технологияларга оид атамалар. Номзодлик диссертация автореферати. Нукус, 2025.
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалыуы. Нөкис, 1979.
5. Бекбергенов Қ. Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердің жасалыу өзгешеликleri. // "Вестник Каракалпакского отделения АН Узбекистана", 2015, N.3.
6. Жаксымуратов К. Фермирование и развитие медицинских терминов в каракалпакском языке. Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 1991.
7. Каримхожаев М. Вопросы изучения терминов земледелия в каракалпакском языке. Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 1970.
8. Карибаева А. Становление и развитие спортивных терминов в каракалпакском языке. Автореферат кандидатской диссертации. Алма-Ата, 1991.
9. Нәжимов А. Қарақалпақ тилиндеги жуп ҳам тәкирар сөзлер. Нөкис, 1979.
10. Нурмахова Ж. Социально-экономические термины в каракалпакском языке. Автореферат кандидатской диссертации. Нукус, 1999.
11. Пирниязов К. Формирование и развитие каракалпакской лингвистической терминологии. Автореферат кандидатской диссертации. Алма-Ата, 1981.
12. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. //Труды МИФЛИ.Т.V. 1939, 46-бет.